

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 21:2 (2016), SS. 171-198.

İBNU'L-CEVZÎ'NİN CERH-TA'DÎL DEĞERLENDİRMELERİ (el-İLELU'L-MÜTENÂHIYE Fİ'L-EHÂDÎSİ'L-VÂHIYE ADLI ESERİ İŞİĞİNDA)*

Alparslan KARTAL**

Öz

Hicri altıncı asrın en önemli İslâm âlimlerinden biri olan Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, fıkıh, tefsir, hadis, coğrafya, tıp, vaaz ve ahlâk gibi çok farklı alanlarda, 380'i aşkın eser telif etmiştir. Hadis alanında yazmış olduğu eserlerden ikisi çok dikkat çekmiş; olumlu ve olumsuz tenkîtlere almıştır. İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'l-Mevzûât*'ta uydurma rivayetleri, *el-İlelu'l-Mütenâhiye*'de ise kendileri ile ihticâc olunmayan çok zayıf, vâhî rivayetleri bir araya getirdiğini belirtmektedir. Müellif, eserlerindeki hatalar ve çelişkiler ile ravi ve rivayetlerin değerlendirilmesinde müteşeddît davranmasından dolayı İslâm âlimleri tarafından eleştirilmiştir. *el-İlel*'de, ravi ve rivayetlerin değerlendirilmesinde müellifin uygulamış olduğu cerh-ta'dîl metodu bu makalenin konusunu teşkil etmektedir. İbnu'l-Cevzî, eserinde geleneksel hadis tenkîdi sistemine sâdik kalmakla beraber ravi ve rivayetlerin değerlendirilmesinde müteşeddît davranmıştır. İbnu'l-Cevzî, çoğunlukla rivayetlerin farklı tarihlerini bir araya getirmiş ve bunları bütüncül bir bakış açısıyla tahlil etmiştir. Ravi ve rivayetlerin tenkîdinde daha çok kendisinden önceki hadis münekkidlerinin değerlendirmelerini esas almıştır.

Anahtar Kelimeler: İbnu'l-Cevzî, Hadis, Cerh-Ta'dîl, el-İlelu'l-Mütenâhiye, İlel.

The Method of Cerh-Ta'dîl of Ibn'ul-Cevzî (In Consideration of His Book *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsî'l-Vâhiye*)

Abstract

In the 6.th century of hijra, one of the most important scholars of Islamic tradition was Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî had written in the fields like Islamic jurisprudence, tafshir, geography,

* Bu makale "Alparslan KARTAL, *el-İlelu'l-Mütenâhiye Fi'l-Ehâdîsî'l-Vâhiye Adlı Eseri İşığında İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Cerh-Ta'dîl Metodu*, (Danışman: Prof. Dr. Kamil ÇAKIN) *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2015*" adlı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr. Alparslan KARTAL, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: kartalalparslan@hotmail.com.

medicine, sermon and morality more than 380 books. Two books, that he had written in the field of hadith, took an impressive attention and criticised positive and negatively. His book *Kitabu'l-Mevzûât* involves fabrication hadiths. The book *el-Ilelu'l-Mütenâhiye Fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye* compiles the hadiths which are rather weak and with whom adjudication is not possible. Ibn'ul-Cevzî, because of his some mistakes and being strict with his critics has been criticised by Islamic scholars. Our thesis involves the method which Ibn'ul-Cevzî used for criticising the narrators and the narrations in his book *el-Ilel*. The editor, had been faithful to the tradition at hadith criticising. But about the critics of narrators and narrations, he went beyond bounds.

Keywords: Ibnu'l-Cevzî, Hadis, Cerh-Ta'dil, el-Ilelu'l-Mütenâhiye, Ilel.

Giriş

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, hicrî 510 yılında doğmuş¹ ve 87 yıllık bereketli bir ömrün nihayetinde 597/1201'de vefat etmiştir.² Dönemin en önemli ilim, ticaret ve siyaset şehri olan³ aynı zamanda Abbasî Devleti'nin de başkenti olan Bağdat'ta doğan müellif, ilim tedrisatı maksadıyla Bağdat dışına çıkmamış; hac yolculuğunun dışında bütün ömrünü bu şehirde geçirmiştir.⁴

İslâm âlimleri içerisinde, eser telif ettiği ilim dalının çeşitliliği ve eser sayısı bakımından en velûd olanlarından biri olarak kabul edilen Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî,⁵ tefsir, hadis, fıkıh, akaid, zühdiyyât, vaaz, ahlâk, tıp, coğrafya vb. alanlarda, sayısı hakkında farklı görüşler olsa da, 380 civarında eseri ilim dünyasına kazandırmıştır.

¹ Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tarîhi'l-A'yân*, Haydarâbâd, 1370/1951, c. VIII, s. 481. Müellifin hayatı ile ilgili malûmat için bkz. Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, c. IV, s. 92; İbn Receb, Abdurrahmân es-Selâmî el-Hanbelî, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanabile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetu'l-Ubeykan, Riyâd, 1415/2005, c. II, s. 463; el-Münzirî, Abdulazîm b. Abdülkavî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakale*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût, 1480/1981, c. I, s. 394; İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbâs, Dâru's-Sadr, Beyrût, 1994, c. III, s. 142; Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1427/2006, c. XV, s. 460; İbn İmâd, Ebû'l-Felah Abdu'l-Hayy el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Dâru İbn Kesir, Beyrût, 1406/1986, c. I, s. 47; Safedî, Ebû's-Sefa Salahattin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmet el-Arnaût, Türkî Mustafa, Dâru İhya-i Tûrâsi'l-Arabî, Beyrût, 2000, c. XVIII, s. 110.

² Abdülaziz Seyyid Haşim Gazzûlî, *İbnu'l-Cevzî el-İmamu'l-Müebbî ve'l-Va'izu'l-Belîgu ve'l-Âlimu'l-Müfennin*, Dâru'l- Kalem, Dımaşk, 1420/2000, s. 20.

³ Mahmûd Ahmed Kaysiyye Nedvî, *İbnu'l-Cevzî ve Kitâbuhu'l-Mevdûat*, Basılmamış Doktora Tezi, Pencap Üniversitesi, Lahor, 1401/1981, s. 67-68.

⁴ Gazzûlî, *İbnu'l-Cevzî*, s. 54.

⁵ Enbiya Yıldırım, *Hadis Meseleleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2008, s. 289.

Birçok meşhur hadis eserini küçük yaşlarda ezberleyen⁶ ve çok uzun rivayetleri eserlere bakmadan vaazlarında aktarabilecek kadar kuvvetli bir zekâya ve hıfz kuvvetine sahip olan İbnu'l-Cevzî'nin hadis alanında otuzu aşkın eseri vardır. Bunlar arasında en meşhur olanı *Kitabu'l-Mevzûât*'tır. Müellif, bu kitabın mukaddimesinde, uydurma oldukları kesin olan rivayetleri, bu eserinde topladığını belirtmektedir.

İbnu'l-Cevzî'nin, hadis alanındaki ikinci en önemli kitabı *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehadîsi'l-Vâhiye* adlı eseridir. Hadisleri altı gruba ayıran, bunların ilk dördünü ihticâc edilebilecek hadisler olarak kabul eden müellif, altıncı grubu da uydurma rivayetler olarak kabul etmiş; bunları da *Mevzûât*'ta toplamıştır. Beşinci grup ise, şiddetli illet sebeplerinden dolayı çok zayıf olan *vâhî* rivayetlerdir ki bunlarla ihticâc olunmaz. İşte uydurma rivayet seviyesinde olmayan ama ihticâc olunacak dereceye de çıkamayan bu çok zayıf rivayetleri müellif, *el-İlel*'de topladığını ifade etmektedir.⁷ Bu çalışmada müellifin *el-İlel* adlı eseri muvacehesinde takip etmiş olduğu cerh-ta'dil metodu örneklerle ortaya konulacaktır.

1. İbnu'l Cevzî'nin Cerh-Ta'dil İlmine Verdiği Önem

İbnu'l-Cevzî, hadislerin sahîhinin sakîminden ayrılmasının önemini şu şekilde vurgulamaktadır:

*"Ravilerin tenkîde tabi tutulması, İslâm için ancak bir iyiliktir. Çünkü haber, doğru veya yalan olma ihtimali bulunan bir sözdür ve bundan dolayı, ravinin güvenilirliğini aramak gerekir. Rasulullah "sünnetime bağlanınız" buyurmuştur. Yalan ve gerçekleşmesi mümkün olmayan sözler, O'nun sözleri olamaz. Bundan dolayı güvenilir ravilerin diğerlerinden tefrik edilmesi, sahîh hadislerin de sakîmlerinden temyîz edilmesi önemli bir iştir."*⁸

İbnu'l-Cevzî, zayıf hadislerin tespiti için ricâl tenkîdi sisteminin önemine vurgu yapmış ve bu metoda geçiş sürecini şu şekilde ifade etmiştir:

"Rasulullah zamanında, sahabe arasında doğruluk ve sâfiyet hâkimdi. Sahabiler birbirlerine hadis rivayet ederken, "Rasulullah şöyle buyurdu" diyerek ve kimden duyduklarını belirtmeden rivayet ediyorlardı. Rivayeti duyanlar,

⁶ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XV, s. 462.

⁷ İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali Ebû'l-Ferec et-Temîmî el-Bekrî, *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehadîsi'l-Vâhiye*, thk. Halil Meys, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1983, c. I, s. 17.

⁸ İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'l-Mevzûât mine'l-Ehadîsi'l-Merfûât*, thk. Nurettin Boyacılar, Edvâu's-Selef, Riyad, 1997, c. I, s. 42.

*nakledenlere itimât edip hadisi kabul ediyorlardı. Ancak sonraki dönemlerde, hadis uydurma faaliyeti başlayınca, hadis ravilerinde adâlet şartı aranır oldu.*⁹

İbnu'l-Cevzî'ye göre, uydurma hadislerin yaygınlaşması karşısında müslüman âlimler, hadis uyduran yalancılara karşı, çok şiddetli bir mücadeleye girişmişler ve tespit ettikleri yalancıları ilan ederek ve eserlerinde belirterek müslümanların yalan haberi hadis olarak algılamalarının önüne geçmeye çalışmışlardır.¹⁰

Müellif, *Dürri'l-Eser ve Hadîsu Seyyidi'l-Beşer* adlı eserinde ise, isnâd sistemini övmektedir:

*"Abdullah b. Mübârek'ten (ö. 181/797) bize ulaşan habere göre O , "İsnâd, din demektir (dindendir). Eğer isnâd yöntemi olmasaydı her isteyen istediğini söylerdi." demiştir. Bu nedenle, bu kitâbımda yer alan hadisleri, isnâdı ile birlikte zikrettik, mevzû rivayetlere iltifat etmeyip sahîh ve meşhur hadisleri aldık."*¹¹

Bir rivayetin, *Muvatta, Müsned-i Ahmed, Sahîhayn, Ebû Dâvûd'un Sünen'i* gibi kaynaklarda bulunmaması, sahîh ve meşhur hadisler içerisinde bulunmaması durumunda, ravilerinin araştırılması gerektiğini vurgulayan İbnu'l-Cevzî, bu konuda kendi eseri *Esmâu'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn* adlı eserine bakılmasını tavsiye etmektedir.¹²

İbnu'l-Cevzî, ilim ehlinin tembellik yaparak, bilginin mercîini sorgulamamasını yani ilimde taklitçiliği tenkît etmekte ve bu minvâlde şu sözleri sarfetmektedir:

*"İlim dirâyetle faydalı olur; öğrenileni sadece aktarmakla istenilen fayda temin edilemez. Keza ilim, derinliklerine vakıf olmakla faydalı olur, yoksa sadece rivayet etmekle değil. Âlimlerin genelinin içine düştüğü sıkıntı kendilerinden öncekileri taklit etmeleri, eserlerinde yazdıkları şeyleri tetkîk etmeksizin üstâd olarak kabul ettikleri kimselere havale etmeleri, eserlerinde yazdıkları şeyler hususunda bir delil arama peşine düşmemeleridir."*¹³

2. İbnu'l-Cevzî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu

İbnu'l-Cevzî'nin ravileri cerh-ta'dîl tenkîdi süzgecinden geçirirken, *el-İlel'de* kullanmış olduğu bazı metotlar ve uygulamalar şu şekildedir:

⁹ İbnu'l-Cevzî, *Mevzûât*, c. I, s. 6.

¹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Mevzûât*, c. I, s. 38.

¹¹ İbnu'l-Cevzî, *Dürri'l-Eser ve Hadîsu Seyyidi'l-Beşer*, Yazma, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, No: 2614, Varak: 1-2.

¹² *Mevzûât*, c. I, s. 141.

¹³ İbnu'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrût, h. 1405, s. 11.

2.1. Önceki Hadis Münekkidlerinin Cerh-Ta'dîl Değerlendirmelerini Esas Alması

İbnu'l-Cevzî, rivayetlerin tenkîdinde cerh-ta'dîl değerlendirmesinde bulunurken çoğunlukla Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), İbn Mübârek (ö.181/797), Veki' (ö.197/812), İmam Şâfi' (ö. 204/820), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. el-Medinî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), el-Fellâs (ö. 249/864), Buhârî (ö. 256/870), Ebû Zur'a (ö. 264/878), Ebû Dâvûd (ö. 275/ 889), Tirmizî (ö. 279/893), Nesaî (ö.303/915), Ukaylî (ö. 322/934), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939), İbn Hibbân (ö.354/965), Taberânî (ö. 360/971), İbn Adiyî (ö. 365/976), el-Ezdî (ö. 374/985), ed-Dârekutnî (ö. 385/995), el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) vb. hadis münekkidlerinin değerlendirmelerine dayanmaktadır.

Müellif, bazen bir hadis münekkidinin değerlendirmesiyle iktifâ etmektedir:

1013 nolu rivayetin metni şu şekildedir:

"مَنْ كَرَّمَ أَصْلَهُ وَطَابَ مَوْلِدُهُ حَسَنَ مَحْضَرُهُ"

Kimin nesebi iyiyse ve doğumu güzelse (meşrû bir evlilik sonucunda doğmuşsa), onun bulunduğu/bulunacağı yer de (dünyada bulunduğu meclisler ve ahirette bulunacağı mekân) güzel olur.

Müellif, senedde bulunan Ca'fer b. Nasr adlı ravi hakkında, İbn Adiyî'nin değerlendirmesini vermekle iktifâ ederek kendisi yorum yapmamıştır.¹⁴

Müellif bazen birden çok hadis münekkidinin değerlendirmesini vermekle iktifâ edip kendisi herhangi bir yorumda bulunmamaktadır. "Kim Kur'an'ı ezberlerse, Allah, ölünceye kadar, o kişiyi aklundan istifade ettirir (aklı olarak sıhhatli olur)." şeklinde tercüme edilebilecek 155 nolu rivayette müellif, rivayetin isnâdında bulunan Rişdîn hakkında İbn Maîn ve Nesaî'nin değerlendirmelerine atıfta bulunmakta, kendisi ise herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.¹⁵ Buna benzer rivayet tenkîdlerinde müellifin, itimat etmiş olduğu münekkidlerin yorumlarına katıldığı ve ilave olarak bir değerlendirme yapma ihtiyacı görmediği anlaşılmaktadır.

İbnu'l-Cevzî, bazı rivayetlerin tenkîdinde hadis münekkidlerinin yorumuna yer vermekle beraber, kendi değerlendirmesini de belirtmektedir. "Çok konuşan çok hata yapar, çok hata yapan çok günah işler, çok günah işleyene ise Cehennem layıktır." şeklindeki 1173 nolu rivayette müellif kendi

¹⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 616.

¹⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 115.

değerlendirmesini ifade ettikten sonra, Ukaylî'nin değerlendirmesine atıfta bulunmakta; hatta Ukaylî'nin, Ömer adlı ravinin kimliği hususunda tereddüte düşmesi karşısında kendisine göre doğru olanı belirtmekte ve onun İbn Râşid olduğunu tespit etmekte; daha sonra da Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in râvi hakkındaki kanaâtlerinide vererek değerlendirmesini tamamlamaktadır. İbnu'l-Cevzî'ye göre İbn Râşid'in zayıflığı dışında isnâddaki diğer bir problem de İsa b. Mûsa adlı ravinin mechûl olmasıdır.¹⁶

Bazen de müellif, münekkidlerin değerlendirmelerini zikrettikten sonra bunlara muhalefet etmektedir. 1119 nolu rivayet şu şekildedir:

"مَنْ أَيْ وَهُوَ مُدْمِنٌ حَمْرٍ كَانَ كَعَابِدٍ وَثْنٍ"

*İçki müptelası olarak (Allah'ın huzuruna) getirilen kişi putperest gibidir.*¹⁷

Bu rivayetin tenkîdinde müellif, ed-Dârekutnî'nin değerlendirmesine yer vermektedir. ed-Dârekutnî, bu rivayetin sadece el-Muallâ b. Hilal > Hâkim b. Cübeyr > Sa'id b. Cübeyrsenediyle geldiğini, Hâkim b. Cübeyr'in bu rivayette teferrüde düştüğünü ve *el-Muallâ*'dan¹⁸ başkasının ondan bu hadisi rivayet etmediğini iddia etmektedir. Ancak İbnu'l-Cevzî, ed-Dârekutnî'nin bu değerlendirmesinde vehme düştüğünü, zira bu hadisin 'Avvam > Sa'id b. Cübeyr kanalıyla da rivayet edildiğini belirtir.¹⁹

Ahmed b. Hanbel bu rivayeti farklı bir senetle *Müsned*'inde zikremiştir:

Esved b. Amir > el-Hasen (İbn Salih) < Muhammed b. el-Munkedir > İbn Abbas > Rasulullah tarikiyle gelen rivayet şu şekildedir.²⁰

مُدْمِنُ الْحَمْرِ إِنْ مَاتَ لَقِيَ اللَّهَ كَعَابِدٍ وَثْنٍ

İbn Hanbel'in *Müsned*'ini tahkik eden Abdülkadir Atâ'ya göre bu rivayet Abdürrezzâk, Taberânî, Ebû Nuaym ve Heysemî tarafından da tahrîc edilmiştir. İbn Hanbel'in rivayetinde İbn Munkedir adlı ravinin dışındaki raviler sağlamdır. Taberânî'nin rivayetinde ise Yezîd b. Ebî Fâhite mechûldür.²¹

¹⁶ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c.II, s.705.

¹⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c.II, s. 672.

¹⁸ İbnu'l-Cevzî, İbn Hacer, *el-Muallâ*'nın yalancı olduğu hususunda tüm hadis münekkidlerinin ittifak ettiğini söylemektedir. (İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbu'd-Din Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb ve me'ahu Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, thk. Şuayb Arnâûd, Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1432/2011, s. 767.)

¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c.II, s. 673.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2008, c. II, s. 182.

²¹ Muhammed Abdülkadir Atâ, *el-Müsned*, 2497. rivayetin tahlîli sadedinde 1 nolu dipnot, s. 182.

İbnu'l-Cevzî, rivayet farklı kaynaklarda tahrir edilmişse de, onların da isnâdında zayıf ve mechûl raviler bulunduğundan rivayetin zayıf olduğu yönündeki hükmünde isabet etmiştir.

2.2. Bazı Münekkidlerden Onlara Ait Olmayan Değerlendirmeleri Aktarması

İbnu'l-Cevzî rivayetleri tetkik ederken, raviler hakkında hadis münekkidlerinin hükümlerine atıf yapmaktadır. Eserin çoğunda hangi hükmün kime ait olduğunu ilmi bir titizlik içerisinde beyan etmektedir. Ancak bazen, atıfta bulunduğu muhaddise ait olmayan tenkidlere yer vermektedir. Bu durumun müellifin eserlerini hızlı yazmasından hatta bazen aynı anda birden birkaç eser telifinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bu konu ile ilgili bir örnek şu şekildedir:

332 nolu rivayette, ravilerden Abdullah b. Dâhir b. Yahyâ er-Râzî'nin babası Dâhir hakkında Yahya b. Maîn'in "*O hiçbir şey değildir. Kendisinin onlaran hadis yazdığı hiç bir insan güvenilir değildir.*" değerlendirmesinde bulunduğunu söyleyen müellif hata yapmıştır. Çünkü isnâddaki ravinin babası olan Dâhir hakkında lehte veya aleyhte herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır. Yahyâ b. Maîn, Dâhir hakkında bu sözü sarfetmemiştir. Ancak bu ifadelerin Dâhir'in oğlu Abdullah b. Dâhir er-Râzî hakkında, İbn Maîn tarafından sarf edildiğini Ukaylî rivayet etmektedir.²² Baskıdan kaynaklanan bir problem söz konusu olabileceği gibi, müellifin Abdullah b. Dâhir yazacağına sehven Dâhir yazmış olması da muhtemeldir. Nüsha farkından kaynaklanan bir hata olma ihtimâli de vardır.

2.3. Cerh-Ta'dîl'de Müellifin Kendi Değerlendirmesi ile İktifa Etmesi

İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*'de yer verdiği 1579 rivayetin ekseriyetinde rivayet hakkındaki hükmünü, selefi olan hadis münekkidlerinin raviler ve rivayetler hakkındaki değerlendirmelerine atıfta bulunarak vermiştir. Bu şekilde, rivayetler hakkındaki hükmünün haklılığını ispat etmek istemiştir. Ancak bazen sadece kendi değerlendirmesiyle yetindiği rivayet tenkidlerine de yer vermiştir.

1128 nolu rivayetin metni şu şekildedir.²³

²² Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, *Kitabu'd-Du'a'fâ*, Dârü İbn Hazm, Beyrût, 2008, s. 343.

²³ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 678.

Rasululah'a bâdem kavutundan yapılan bir içecek getirildi. Rasulullah onu reddetti, içmedi ve dedi ki: "Bu, benden sonra gelecek olan zorba ve sefihlerin içeceği." "

Bu rivayetin tenkîdinde müellif, hadis münekkidlerinin değerlendirmelerine atıf yapmadan rivayeti tenkît etmekte ve *el-Hurr b. Harun ve Hemmâm ('Ammam)* adlı iki ravinin mechûl olduğunu, dolayısıyla rivayetin sahîh olmadığını belirtmektedir.²⁴ Hicrî altıncı asırda yaşayan bir muhaddisin herhangi bir cerh-ta'dîl âlimine atıfta bulunmaksızın bir ravi hakkında hüküm vermesi kanaatimizce uygun değildir.

2.4. Ravilerin Cerhinde Müteşeddît Davranması

Ravilerin tenkîdi ve bununla bağlantılı olarak cerh-ta'dîl ilmi ile meşgul olan âlimlerin raviler hakkındaki yorumları farklılık arz edebilmektedir. Bir münekkide göre makbûl olan ravi diğer münekkid tarafından zayıf görülebilmektedir.

Hadis münekkidlerinin aynı ravi için farklı tenkîtlerde bulunmasının en büyük sebeplerinden biri, onların ravileri değerlendirirken hangi şartları esas aldıklarıdır. Bazı hadis münekkidleri için sika olma şartları çok yüksekken (ağırken), diğeri için daha düşük (hafif) olabilmektedir.

Cerh-tâdil âlimleri ravilerin değerlendirilmesinde tesâhül veya teşeddüt derecelerine göre farklılaşmaktadır. Ravilerin değerlendirilmesinde daha esnek ve gevşek davranmaya tesâhül,²⁵ ravilerin tenkîdinde daha katı ve sağlamcı olma, bir ravi hakkındaki en küçük bir cerh sebebine binâen onun hakkındaki hükümde ifratta bulunmaya da teşeddüt veya ta'annüt denir.²⁶

Nesai'nin hadis münekkidlerinin bir ravi hakkındaki hükümlerinin teâruz etmesi durumunda, tercih edilmesi gereken yöntemle ilgili şu tespiti çok önemlidir:

*Bana göre, hadis münekkidlerinin çoğu terk edilmesi hususunda icmâ etmedikçe bir ravi terk edilmez. Mesela bir raviyi, Abdurrahman b. el-Mehdî tevsîk ederken Yahya b. el-Kattân zayıf görüyorsa o ravi terkedilmez. Çünkü el-Kattân'ın müteşeddîd olduğu bilinmektedir.*²⁷

²⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 678.

²⁵ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara, 1992, s. 405-406.

²⁶ Seyyid Abdülmecid el-Ğavrî, *Mu'cemu Elfâzı ve'l-İbârâti'l-Cerh ve't-Ta'dîl'l-Meşhûre ve'n-Nâdire*, Dâru İbn Kesîr, 2. Baskı, Beyrût, 2011, s. 226.

²⁷ Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed, *el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Aşireti'l-Kâmile*, Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrût, 1414/1994, s. 163.

Kendisi de müteşeddî âlimlerden kabul edilen Nesaî'nin (ö.303/915) bu tespitine göre bir ravinin zayıf veya yalancı olduğu hususunda ağırlıklı bir görüş oluşmamışsa müteşeddî bir hadis münekkidinin hükmüyle yetinilerek o ravi ve rivayetinin cerh edilmesi doğru değildir.

İbnu'l-Cevzî müteşeddî muhaddislerden kabul edilmektedir.²⁸ İbnu'l-Cevzî *el-İlel*'deki rivayetlerin tahlilinde ravilerin değerlendirmesini yaparken, hem kendine ait hükümlerde hem de atıfta bulunduğu hadis münekkidlerinin hükümleri arasında tercihte bulunurken bazen ifrata kaçmış ve müteşeddî davranmıştır. Aşağıdaki örnekler onun müteşeddî bir muhaddis olduğuna delâlet etmektedir:

a. 1425 nolu rivayet şu şekildedir:

"أَنْتُمْ الْيَوْمَ فِي زَمَانٍ مَنْ تَرَكَ عَشْرَ مَا بِهِ هَلَكَ وَسَيَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ مَنْ أَحَدَ بَعْشَرَ مَا أَمَرَ بِهِ نَجَا".

*Siz bugün kendilerine emredilenlerin onda birini terk edenlerin helâk olduğu bir zamanda (yaşıyorsunuz). İnsanlar için öyle bir zaman gelecek ki, emredilenlerden onda birini yapanlar kurtuluşa erecektir.*²⁹

قال أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ النَّسَائِيُّ هَذَا حَدِيثٌ مِنْكَ رَوَاهُ نَعِيمُ بْنُ حَمَّادٍ وَلَيْسَ بِثِقَةٍ".

"Ebû Abdîrrahmân en-Nesâî dedi ki: Bu münker bir hadistir. Onu rivayet eden Nuaym b. Hammâd'dır ki sikâ (güvenilir) bir ravi değildir."³⁰

Rivayetin tahlilinde müellif, ravilerden Nuaym b. Hammâd'ın sika olmaması nedeniyle rivayetin münker olduğunu Nesaî'ye atfen iddia etmektedir.³¹ Ancak İbn Adıyy (ö. 365/976) onun hadislerini müstakim bulduğunu aktarmaktadır. Kendisi de onu "*çok hata yapmakla beraber sadûk bir ravidir*" şeklinde tanıtmaktadır. Muhakkik Eserî, rivayetin Tirmizî'de geçtiğini, Tirmizî'nin bu rivayeti *garîb* gördüğünü belirtmektedir.³² İbnu'l-Cevzî, İbn Adıyy ve Tirmizî'nin raviler hakkındaki yorumlarını diğer rivayetlerin tenkîdinde kullanırken, bu rivayetin tenkîdinde müteşeddî bir münekkid olan Nesaî'nin *sika değildir* hükmüyle iktifâ etmiştir. Bu sebeple de rivayeti münker görmüştür. Müellif, rivayet hakkında bu hükme varmış olabilir, ancak ravi hakkındaki ta'dîl lafızlarını da belirtmesi gerekirdi. Müellif, müteşeddî ravinin

²⁸ Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâdile*, s. 163.

²⁹ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 852.

³⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 852.

³¹ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 852.

³² İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, (Muhakkik Eserî'nin değerlendirmesi, 4. Dipnot), c. II, s. 852.

hükmünü esas alıp, diğer münekkidlerin ta'dîlini zikretmemekle müteşeddît davranmıştır.

a. 1542 nolu rivayette ise, Ömer b. Zer adlı ravinin zayıf olduğunu Ali b. Cüneyd'e (ö. 291/904)³³ atfen belirten müellif yine müteşeddît davranmıştır. Çünkü *Tehzîbu'l-Kemâl*'de mezkûr ravi ile ilgili malûmat şu şekildedir:

*"Yahyâ b. Said, Ömer b. Zer'i sika görmüş "bazı hatalar görülse de hadisi terk edilmez" demiştir. el-'İclî de onu tevsîk etmiştir. Yakup b. Süfyân, onun Mürcie'ye mensup sika bir ravi olduğunu belirtmektedir. Ebû Hâtim er-Râzî ise onun sadûk olduğunu ancak Mürcie olduğundan hadisi ile ihticâc edilemeyeceğini savunmaktadır. Başka bir yerde ise, onun Salih biri ve sadûk bir ravi olduğunu belirtmektedir. Abdurrahmân b. Yusuf b. Hirâş da onun için, "sadûk bir raviydi, insanların hayırlılarından, Mürcie'ye mensuptu." demektedir."*³⁴

İbnu'l-Cevzî, bu rivayetin tenkîdinde, sadece Ali b. Cüneyd'in ravi hakkındaki taz'îf hükmüyle iktifâ etmiştir. Hâlbuki 1579 rivayetin bulunduğu *el-İlel*'de, bu zatın değerlendirmelerine sadece on yerde atıfta bulunmuştur.³⁵ Bu rivayette, hadis münekkidlerinin tamamına yakını ravi için güvenilir hükmünü verirken, tek bir münekkidin değerlendirmesini esas alıp raviyi zayıf görmek, cerh-ta'dîlde ifrâda düşmektir. Ayrıca ravinin zayıflık yönü de belirtilmemiştir.

Yukarıda verilen örneklerin dışında birçok rivayetin değerlendirmesinde de İbnu'l-Cevzî, ravilerin tenkîdinde aşırıya kaçarak, ravi aleyhindeki hafif cerh ifadelerini, diğer münekkidlerin ta'dîl hükümlerinin hilâfına tercih etmiştir.³⁶

2.5. Hadis Münekkidlerinin Değerlendirmeleri Arasında Tercihle Bulunurken Müteşeddît Davranması

İbnu'l-Cevzî, ravilerin cerh-ta'dîlde, hadis münekkidlerinin değerlendirmelerine müracaat ederken bazı tercihlerde bulunmaktadır. Müellif, müteşeddît münekkidlerin değerlendirmelerini çoğunlukla esas alırken, diğer münekkidlerin değerlendirmeleri müteşeddît olanlarla aynı

³³ Asıl ismi Ali b. Hüseyin b. Cüneyd olup hadis imamı ve hâfızdır. Mâliki mezhebine mensuptur.

³⁴ Mizzi, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâ'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1992, c. XXI, s. 335-336.

³⁵ Müellif, bazı rivayetlerde, Ali b. Cüneyd'e atıfta bulunmuştur, Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, 45, 945, 1143, 1467 ve 1542 nolu rivayetler.

³⁶ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, 76, 332, 333, 348, 376, 1129, 1133, 1259, 1275 nolu rivayetler.

istikamette olması durumunda iki taraftan münekkidlere de atıfta bulunmakta,³⁷ farklı olması durumunda ise sadece müteşeddit olanların değerlendirmelerine yer vermektedir.³⁸ Eğer mütesâhil veya mütevassıt münekkidler bir ravi hakkında cerh lafzı kullanmışsa, sadece onların değerlendirmesini de esas aldığı rivayetler vardır.³⁹

Müellifin bu tavrı, *el-İlel*'ine aldığı rivayetler hakkında önceden kendisinde kesin bir kanaatin oluşmasındandır. Çünkü müellif, kendi kriterlerine göre uydurma rivayetleri *Mevzûât* kitabına almış, onlara göre daha az tenkîd edilen rivayetleri de *el-İlel*'de cem etmiştir. Bu rivayetlerin ihticâc edilemeyecek kadar zayıf olduğuna kânî olan müellif, bu kanaatini destekleyen değerlendirmelere atıfta bulunarak, söz konusu rivayetlerin gayr-i sahîh olduğu yönündeki hükmünü delillendirmektedir.

Müellif, münekkidlerin değerlendirmeleri arasında tercihte bulunarak aslında zımnen rivayetın metin yönünden tenkîdini yapmaktadır. Öngöründe bulunarak metnini zayıf veya bâtil bulduğu rivayetler ve raviler hakkında olumsuz bir cerh tespit etmesi halinde, o değerlendirmeye atıfta bulunarak, rivayetın zayıflığı veya bâtil olması yönündeki hükmünü takviye etmektedir. Müellifin yaşadığı dönem itibariyle, isnâd tenkîdi olmaksızın metin tenkîdi yaparak rivayetın gayr-i sahîh kabul edilmesi hadis otoriteleri tarafından kabul görmeyecek bir uygulama olduğundan müellif böyle bir yöntemi tercih etmiştir.

İbnu'l-Cevzî'nin hadis münekkidlerinin değerlendirmeleri arasında tercih yapması ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir:

a. 1539. rivayette, müellif *والان العدوي* (Vâlân el-Adevî) adlı ravinin meçhûl olduğunu söylemektedir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin onun için *meçhûl* hükmünü verdiğini, ed-Dârekutnî'nin de onun bu rivayet dışında meşhur olmayan bir ravi olduğu tespitini aktarmaktadır.⁴⁰

Müellif, müteşeddit bir münekkid olan İbn Ebî Hâtim ve ed-Dârekutnî'nin değerlendirmelerine yer vermiştir. Ancak mezkûr ravi hakkında İbn Hacer'in (ö. 852/1148) *Lisânu'l-Mizân*'ında malûmât bulunmaktadır. Buna göre İbn Hibbân (ö. 354/965) mezkûr raviyi *es-Sikât*'ında zikretmektedir.⁴¹

³⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, 197, 1447 nolu rivayetler.

³⁸ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, 300, 1203, 1206 nolu rivayetler.

³⁹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, 497, 1449, 1478 nolu rivayetler.

⁴⁰ İbnu'l-Cevzî *el-İlel*, c. II, s. 922.

⁴¹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, thk. Dâiretu'l-Ma'arifi'n-Nizâmiyye-el-Hind, Müessesetu'l-A'lemi li'l-Matbûât, Beyrût, 1390/1971, c. VI, s. 216.

Ayrıca Heysemî de bu rivayetin isnâdındaki ravilerin tamamını sika görmektedir.⁴²

Yukarıdaki bilgiler ışığında, müellifin İbn Hibbân ve Heysemî'nin muhalif değerlendirmelerine rağmen, İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve ed-Dârekutnî'nin hükümlerini esas aldığı, diğerlerinin yorumundan bahsetmediği görülmektedir. Bunun bilinçli bir tercih olduğu aşikârdır. Müellif rivayetin metninin sahîh olmadığı hususunda kararını vermiş ve bu kanaatine uygun olan değerlendirmeleri zikredip, muhalif değerlendirmeleri tercih etmiştir. Müellif, muhalif değerlendirmeleri de zikredip tercihini yine ravinin cerhi ve rivayetin gayr-i sahîh olması yönünde kullansaydı, cerh-ta'dîlin âdil olması açısından daha doğru davranmış olurdu.

b. 253. rivayet şu şekildedir:⁴³

"سَيَكُونُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ يُسَمُّونَ الرَّافِضَةَ فَيَرْفُضُونَ الْإِسْلَامَ وَيَلْفُظُونَهُ أَفْتَلَوْهُمْ فَإِنَّهُمْ مُشْرِكُونَ".

Ahir zamanda Râfızî diye isim verilecek bir kavim gelecek. Onlar dilleriyle Müslüman olduklarını söyledikleri halde aslında İslâm'ı reddederler. Onları öldürün çünkü onlar müşriktir.

Bu rivayetin tahlilinde müellif, Yahya b. Maîn'e atıfta bulunarak ravilerden İmrân b. Zeyd'in "kendisiyle ihticâc edilemeyecek" bir ravi olduğunu belirtmekte ve hadisin gayr-i sahîh olduğuna hükmetmektedir. İbn Maîn'in *Târîh*'inde ravi için, "leyse bihi be's" ifadesi geçmektedir.⁴⁴ Kitabın başka bir yerinde ise "hadisi ile ihticâc edilmez" denmektedir.⁴⁵ Ebû Hâtim er-Râzî ise "hadisi yazılır ama çok kuvvetli bir ravi değil" yorumunda bulunmaktadır. Tirmizî ve İbn Mâce de ondan rivayette bulunmaktadır.⁴⁶ İbn Hibbân da, onu *es-Sikât*'ta zikretmektedir.⁴⁷

Müellif bu rivayetin tenkîdinde de Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Hibbân'ın değerlendirmelerine yer vermemiş, İbn Maîn'in cerhi ile iktifâ etmiştir. İbn Maîn'in dışındaki münekkidlerin mütesâhil olmaları bu tercihte etkili olmalıdır. İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât*'ta zikretmesi de ravinin güvenilir kabul edilmesi için yeterli görülmemektedir. Müellifin rivayetin metni hakkında olumsuz bir kanaate sahip olduğu ve bu yüzden diğer münekkidlerin değerlendirmelerini dikkate almadığı da düşünülebilir.

⁴² İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 922.

⁴³ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 163-164.

⁴⁴ İbn Main, Yahyâ Ebû Zekeriyya, *Târîh-u İbn Maîn* (*Rivayetu'd-Dûri*), thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkez Buhûsî'l-İlmî, Mekke, 1979, c. IV, s. 63.

⁴⁵ İbn Maîn, *Târîh-u İbn Maîn*, c. I, s. 263.

⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XXII, s. 32.

⁴⁷ İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Bustî, *es-Sikât*, thk. Şerefu'd-Dîn Ahmed, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1975, c. VII, s. 244.

c. "Aracılık, İltimâs Niyetiyle Verilen Hediye'nin Reddi Hakkındaki Hadis" başlığı altında verilen 1259 nolu rivayet şu şekildedir:

مَنْ شَفَعَ لِأَحَدٍ شَفَاعَةً فَأُهْدِيَ لَهُ هَدِيَّةً عَلَيْهَا فَقَبِلَهَا فَقَدْ أَتَى أَبَا مِنْ أَبْوَابِ الرِّبَا.

Kim birine şefaâtte (aracılık, iltimas) bulunursa ve bundan dolayı kendisine bir hediye verildiğinde kabul ederse, faiz kapılarından bir kapıya gelmiş olur.⁴⁸

Müellif, bu rivayetin senedindeki iki raviyi cerh etmektedir. Ubeydullah b. Ebî Ca'fer hakkında, ضعيف عظيم (dai'fun azim) diyen müellif, el-Kâsım b. Abdurrahmân el-Emevî için de, اشد ضعفا منه (Ubeydullah'tan daha zayıf) değerlendirmesinde bulunmaktadır. Burada ravilerin cerhinde, hadis münekkidlerine atıf yapmamakta ve kendi değerlendirmesi ile iktifâ etmektedir.

Müellif, Ubeydullah b. Ebî Ca'fer hakkında, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*'de şu bilgileri vermektedir: "Bukeyr b. Eşecc'den rivayet etmektedir. İbn Hanbel onun hadiste çok kavî olmadığını belirtmektedir."⁴⁹ Ahmed b. Hanbel'in dışındaki münekkidler ise raviyi ta'dîl etmektedirler. İbn Hacer onu tevsîk etmektedir.⁵⁰ *Tehzîbu'l-Kemâl*'de verilen malûmâta göre, İbn Hırâş (ö. 242/857) onu *sadûk*, Nesâî ve Ebû Hâtim ise *sika* görmüştür.⁵¹ el-Kâsım b. Abdurrahman el-Emevî'nin ise Ubeydullah'tan daha zayıf olduğunu iddia eden müellif bu konuda da herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tezhîb*'de onun için "*sadûk, çok garip haberler rivayet eder*" demektedir.⁵² el-Kâsım'ın Ubeydullah'a göre güvenilirliğinin daha az olduğu doğruysa da, hadisi ile ihticâc edilemeyecek kadar düşük değildir. Bu iki ravinin cerhi ile rivayet hakkında verilen hükümde İbnu'l-Cevzî müteşeddît davranmıştır.

İbnu'l-Cevzî, burada eserin genelinde yaptığıının aksine, bu rivayetin tenkîdinde diğer hadis münekkidlerinin değerlendirmesine yer vermemiş ve İbn Hanbel'in dışındaki münekkidlerin tevsîk ettiği ravi hakkında, "*dai'fun azim*" demiştir ve bu cerhin sebebini açıklamamıştır. Hadisin metni veya isnâddaki başka problemlerden de bahsetmemiştir. İki raviyi mecrûh görmüş, rivayet hakkında hüküm dahi vermemiştir. Eserine aldığı için zımnî olarak bu

⁴⁸ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 753.

⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdi Ebû'l-Fidâ', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrût, 1986, c. II, s. 16.

⁵⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tezhîb*, s. 505.

⁵¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XIX, s. 19.

⁵² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tezhîb*, s. 629.

rivayetin ihticâc edilemeyecek kadar zayıf, vâhî bir rivayet olduğunu belirtmek istemiştir. Rivayetin metni Kur'an, sahîh hadis, tarihsel gerçekler ve akla arz edildiğinde de gayr-i sahîhliği gerektirecek bir sebep görülmemektedir.

2.6. Sadece Rivayet Hususunda Değerlendirme ile İktifâ Etmesi

İbnu'l-Cevzî, bazı rivayetlerin tahlilinde ise ravileri tenkît etmeden rivayet hususundaki kanaatini belirtmekle yetinmektedir. Bazen de rivayet hususunda diğer muhaddislerin değerlendirmesini vermekte, raviler hakkında herhangi bir hükme yer vermemektedir.

1248 nolu rivayet şu şekildedir:

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ دَعَى رَجُلًا بِغَيْرِ اسْمِهِ لَعَنَتْهُ الْمَلَائِكَةُ."

Kim bir kişiyi isminin dışında bir adla çağırırsa, melekler ona lanet eder.⁵³

Müellif, rivayet ile ilgili tahlilinde Nesaî'nin bu rivayetle ilgili hükmünü vermekle yetinmekte, raviler için değerlendirmede bulunmamakta ve cerh-tâdil tetkiki de yapmamaktadır.

قَالَ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ النَّسَائِيُّ هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ."

"Ebû Abdirrahmân en-Nesâî dedi ki: Bu, münker bir hadistir."⁵⁴

Rivayetin senedi şu şekildedir:

Ebû Arûbe > Ebu't-Takî Hişâm b. Abdilmelîk > Bakiyye b. el-Velîd > Ebû Bekr b. Ebî Meryem > Habîb b. Ubeyd > Umeyr b. Sa'd > Rasûlullâh

Nesaî bu rivayet için *münker* demektedir. Bu rivayetin isnâdındaki Bakiyye b. el-Velîd b. Sa'id el-Kelâî adlı ravi, İbn Hacer'in değerlendirmesine göre "*sadûk ancak zayıf ravilerden çok tedlis yapan*" bir ravidir.⁵⁵ Ebû Bekr b. Ebî Meryem ise zayıf bir ravi olup İbn Adiy (ö. 365/976), onun rivayetlerinin tamamının münker olduğunu bildirmektedir.⁵⁶

Müellif, rivayetin isnâdındaki iki ravinin zayıf olması nedeniyle rivayeti gayr-i sahîh görmüştür. Bu hükmünde de isabet etmiştir. Ancak müellif, münker gördüğü bu rivayetin Sa'id b. Âmir'den gelen bir benzerini, diğer bir eseri olan *Bahru'd-Dümu'* adlı kitabında zikretmektedir.⁵⁷ Ahlâk ve zühdiyyât ile ilgili bu kitabında, kendisiyle ihticâc edilemeyecek kadar zayıf bir rivayete

⁵³ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 747-748.

⁵⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 747-748.

⁵⁵ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, s. 118.

⁵⁶ Zehebî, *Mizânul-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali el-Becavî, Tasvîru Dâri'l-Ma'rife, Beyrût, 2009, c. I, s. 350.

⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, *Bahru'd-Dümu'*, thk. Cemal Mahmûd Mustafa, Dâru'l-Fecr li't-Turâs, Mısır, 2004, s. 129.

yer vermiştir. Birçok âlimin de yaptığı gibi müellif, hadis eserlerinde müteşeddit davranırken, ahlâk, vaaz ve zühd alanlarındaki eserlerinde mütesâhil davranarak zayıf hadislerden istifade etmiştir.

2.7. Ravi Hakkındaki Cerhi Zikredip Ta'dîli Belirtmemesi

Ravilerin cerh ve tâ'dilinde uyulması gereken kurallardan biri, ravi hakkındaki cerh ve tâdil değerlendirmelerinin beraber zikredilmesidir. Bir ravi hakkındaki tevsîk ifadelerini zikretmekle iktifâ edip cerh değerlendirmelerini gizlemek, hadisin sıhhatinin tespiti açısından ne kadar yanlışsa, ravi ile ilgili cerh lafızlarını zikredip onu güvenilir görenlerin yorumlarını gizlemek de adalete münafî olduğundan o kadar yanlıştır.

Süfyân es-Sevrî'ye nisbet edilen bir söz şu şekilde rivayet edilmektedir:

"İyi yönlerini zikretmeksizin sadece hatalarından bahsetmekle yetinirsen, kardeşine zulmetmiş olursun."⁵⁸

İbnu'l-Cevzî de *el-İlel*'de ravileri tenkît ederken kâhir ekseriyetle, haklarındaki cerhleri zikredip ta'dîl değerlendirmelerini belirtmemektedir. Zehebî, Ebân b. Yezîd ile ilgili bilgi verirken, İbnu'l-Cevzî'nin bu zat hakkındaki olumsuz değerlendirmeleri *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn* adlı eserine aldığını, onu tevsîk eden yorumlar hususunda ise sustuğunu yani bunları dile getirmediğini iddia etmektedir.⁵⁹ Mezkûr ravi hakkında müellif, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*'de, Yahyâ b. Said'in "Ondan hiç rivayette bulunmadım." sözünü aktardıktan sonra, İbn Adıyy'in, "O, hadisi hasen olanlardandır, rivayetleri yazılır." yorumuna yer vermektedir.⁶⁰ Zehebî ise, bu değerlendirmenin eksik olduğunu, İbn Maîn ve Nesaî'nin mezkûr raviyi sika gördüğünü, ancak İbnu'l-Cevzî ile İbn Adıyy'in bu değerlendirmeler hususunda sessiz kalıp raviyi eksik değerlendirdiklerini iddia etmektedir. İbnu'l-Cevzî için cerhi zikredip ta'dîl hususunda sessiz kalmak diye tercüme edilebilecek, يسرد الجرح و يسكت عن التوثيق kavramını kullanan Zehebî, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn* kitabının böyle bir kusuru olduğunu belirtmektedir.⁶¹ Ancak benzer durum, *el-İlel* ve *Mevzûât* kitapları için de söz konusudur.

el-İlel'de 1113 nolu rivayet şu şekildedir:

"إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَشْرَبْ فِي نَفْسٍ وَاحِدٍ."

⁵⁸ Abdülazîz, Muhammed Fârih, *Inâyetu'l-Ulema bi'l-İsnâd ve İlmu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Mecmeu'l-Melikî Fahd, Medine, h. 1425, s. 44.

⁵⁹ Zehebî, *Mizân*, c. I, s. 16.

⁶⁰ İbnu'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, c. I, s. 20.

⁶¹ Zehebî, *Mizân*, c. I, s. 16.

*Sizden biri su vb. içtiğinde onu bir nefeste içsin.*⁶²

Ravilerden Ebân b. Yezîd hakkında, Yahyâ b. Saîd'in, " *Ondan hadis rivayet etmedim*" hükmünü şahid gösteren müellif, rivayeti gayr-i sahîh görmektedir. Hâlbuki İbn Hacer, Ebân b. Yezîd'in *sikâ* olduğunu belirtmektedir.⁶³ İbn Adıyy de *hasenu'l-hadîs* olduğunu ve rivayetlerinin yazılacağını belirtmektedir. İbn Hibbân ve İbn Maîn de onu *sikâ* görmektedir.⁶⁴ İbnu'l Cevzî, hadis münekkidlerinin ta'dîl ifadelerini zikretmemiş ve ravi hakkındaki cerhi vermekle yetinmiştir. Çünkü rivayetin metni *Sahîhayn*'da geçen rivayetlerle⁶⁵ tearuz halindedir.

Müellif, münekkidlerin ekseriyeti tarafından tevsik edilen bu ravinin cerhiyle yetinmeyip, hadisin metnini *Sahîhayn* rivayetlerine arzetmekte ve *Sahîhayn* rivayetine muhalefetinden dolayı rivayeti taz'if etmektedir. Ona göre bu rivayette lafzın değiştirilmiş olması muhtemeldir. Şöyle ki, o lafız *lâ yeşrab* iken onu *fe'lyeşrab* şeklinde rivayet etmişlerdir. Bu da hadisin manasını tam tersine çevirmektedir. Müellif, metindeki tahrife dayanarak *el-İlel*'deki rivayeti vâhî görmüştür.⁶⁶

Aslında müellif, metin tenkidi sonucu rivayetin vâhî olduğuna kânî olmuştur. Bu hükmünü desteklemek için, ravilerden biri hakkındaki en küçük bir cerhi esas alıp, münekkidlerin ekseriyetinin görüşüne muhalif davranmıştır. Ancak İbnu'l-Cevzî bu tercihte isabet etmiştir. Müellif, *Sahîhayn* rivayetine aykırı olan bu rivayeti vâhî görmekle, *Sahîhayn*'ın otoritesini de kabul etmiş olduğunu göstermektedir.

2.8. Hadis Münekkidlerinin Değerlendirmelerine Bazen Atıf Yapmadan Eserinde Yer Vermesi

İbnu'l-Cevzî, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, raviler hakkındaki değerlendirmeleri aktarırken, hangi değerlendirme kime aitse ona atıf yaptıktan sonra vermektedir. Bu noktada eserin genelinde ilmî bir titizlik göstererek, ravi değerlendirmelerinde kullandığı lafız ve cümlelerin sahiplerine atıfta bulunmaktadır.

⁶² İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 669.

⁶³ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 55.

⁶⁴ Zehebî, *Mîzân*, c. I, s. 16.

⁶⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, thk. Muhammed b. Zuheyr en-Nâsır, Dâru Tavkî'n-Necâh, h. 1422, c. VII, s. 112; Müslim, İbnu'l-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, I-V, Beyrût.

⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 657.

1579 rivayette, 3.000'e yakın ravi hakkında, onlarca hadis münekkidinin ayrı ayrı değerlendirmelerinin her birine atıfta bulunmak, gerçekten müellifin bu eserde takdir edilmesi gereken bir özelliğidir. Ancak bazen muhtemelen kitap telifi anındaki yoğunluk ve unutkanlık nedeniyle bazı değerlendirmelerin sahiplerinin adını zikretmemiştir.

1143 nolu rivayette, Abdullah b. Abdülazîz b. Ebî Revvâd adlı ravi için müellif, birkaç hadis münekkidinin değerlendirmesini onlara atıfta bulunarak vermektedir.⁶⁷ 1292 nolu rivayette ise müellif, mezkûr ravinin babası olan Abdülazîz b. Ebî Revvâd adlı ravi için herhangi bir atıfta bulunmaksızın bir değerlendirme yapmaktadır. Atıf yapmaksızın yapmış olduğu bu değerlendirme, doğal olarak müellifin kendi yorumu gibi algılanmaktadır.⁶⁸ Ancak tetkik edildiğinde bu değerlendirmenin İbn Hibbân'a (ö. 354/965) ait olduğu görülmektedir.⁶⁹ İbnu'l-Cevzî, İbn Hibbân'ın değerlendirmesi üzerinde değişiklik yaparak mezkûr ravinin cerhinde kullanmış, ancak İbn Hibbân'a atıfta bulunmamıştır.⁷⁰

Müellifin yukarıda örneği verilen şekilde atıf yapmaksızın hadis münekkidlerinin değerlendirmelerini eserine aldığı örnekler sayıca fazla değildir. Müellif bu konuda gerekli titizliği göstermiş, ilim ehlinin bilgi aktarımında uyması gereken kuralları büyük ölçüde bu eserinde uygulamıştır.

2.9. Hadis Münekkidlerinin Değerlendirmelerini Kısaltarak Eserine Alması

İbnu'l-Cevzî, ravileri tenkid ederken istifade etmiş olduğu münekkidlerin değerlendirmelerini eserine alırken bazen kısaltma yoluna başvurmuştur. Çünkü bu değerlendirmeleri aynen alması durumunda, hem kitabın hacmi çok büyüyecek hem de tekrar çok olacağından eseri okuyanlar için sıkıcı olacaktır. Değerlendirmelerde daha çok hüküm bildiren lafızları almakla iktifâ etmiş, ravilerin kimlerden rivayetlerde bulunduğu, doğum, ölüm tarihi gibi ayrıntılı konulara ekseriyetle girmemiştir.

Müellif, münekkidlerin değerlendirmelerini kısaltarak eserine alırken bazen rivayetin sıhhatinin tespitine etki edecek seviyede ihtisâra giderek, rivayetin vâhî sayılmasına delil olabilecek kısmını almakta; değerlendirmenin diğer kısmını almaya gerek görmemektedir.

⁶⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 687.

⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 774-775.

⁶⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâ-i ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyet, Dâru'l-Va'y, Halep, h. 1396, c. II, s. 136.

⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. II, s. 774-775.

a. 437. rivayette, ravilerden Muaviye b. Salih el-Endüli'si hakkında müellif Ebû Hâtim er-Râzî'nin değerlendirmesine yer vermektedir:

وَأَمَّا حَدِيثُ الْعَرَبِيَّاتِ فِي الطَّرِيقِ الْأَوَّلِ: مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ قَالَ الرَّازِيُّ لَا يُجْتَنَبُ بِهِ

"İrbâz'ın hadisinin birinci tarîkinde (isnâdda) yer alan Muâviye b. Salih er-Râzî'nin hadisi ile ihticâc olunmaz."⁷¹

Buna göre, er-Râzî mezkûr ravi için, " *la yuhtaccu bihî* " yani " kendisiyle ihticâc edilemez" demektedir. Ancak değerlendirmenin tamamı şu şekildedir:

صَالِحُ الْحَدِيثِ حَسَنُ الْحَدِيثِ يُكْتَبُ حَدِيثُهُ، وَلَا يُجْتَنَبُ بِهِ

" *Rivayeti salihdir, hasendir, hadisi yazılır ancak ihticâc edilmez.*"

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Mehdî, Ebû Zur'a ve İbn Hanbel'in de Muâviye b. Sâlih'i tevsik ettiğini belirtmektedir. Yahyâ b. Maîn'in ise onu beğenmediğini aktarmaktadır.⁷²

İbnu'l-Cevzî, mezkûr ravi için er-Râzî'nin değerlendirmesinin ilk bölümünde yer alan ve raviyi ta'dil eden bölümü zikretmemiş ve sadece " *la yuhtaccu*" yani " *onunla ihticâc olunmaz*" ifadesini tahliline esas almıştır. " *Hadisi yazılır*" ifadesini zikretse idi, bu durumda rivayet îtibâr olunabilir, yani başka tarikten gelen bir hadisle hasen seviyesine çıkabilir nitelikte olacaktı. Ancak müellif, eserine ihticâc olunamayacak vâhî rivayetleri aldığından ve bu rivayet hakkındaki kanaati de bu yönde kat'î olduğundan rivayeti vâhî olmaktan çıkaracak bir değerlendirmeyi gizlemiş ve eserinde zikretmemiştir.

b. 739. rivayetin tahlilinde isnâddaki Abdurrahmân b. İshâk el-Medenî hakkında İbn Adıyy'in (ö. 365/976) bir değerlendirmesine yer vermektedir:

قَالَ الْمُؤَلِّفُ: عَبْدُ الرَّحْمَنِ هُوَ الْمَدِينِيُّ قَالَ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ سَأَلْتُ عَنْهُ أَهْلَ الْمَدِينَةِ فَلَمْ

يَحْمَدُوهُ. قَالَ ابْنُ عَدِيٍّ: فِي حَدِيثِهِ مَا لَا يُتَابَعُ عَلَيْهِ.

"Müellif dedi ki: Abdurrahmân b. İshâk el-Medenî ki Yahyâ b. Maîn onun hakkında şunları söylemiştir: Onu Medine ehline sordum. Hiçbiri onu övmedi. İbn Adıyy ise onun hakkında şöyle demiştir: Hadislerinde mütâbîsi olmayanlar vardır."

⁷¹ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 274.

⁷² Râzî, İbn Ebû Hâtim Abdurrahmân et-Temimî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî, Dâiretu'l-Ma'ârifil-İslamiyye, Haydarâbâd, 1952, c. VIII, s. 382-383.

Yahyâ b. Sa'îd, Abdurrahmân b. İshâk el-Medenî'yi Medine ehline sormuş ve onu övmediklerini söylemiştir. İbn Adıyy ise onun hadislerinden bazılarının mütâbîsi olmadığını belirtmiştir. Ancak müellif İbn Adıyy'in değerlendirmesini kısaltılarak alıntılamıştır. Ravi hakkında İbn Adıyy'in yapmış olduğu değerlendirmenin tamamı şu şekildedir:

فِي حَدِيثِهِ بَعْضُ مَا يَنْكُرُ مَا لَا يَتَّبِعُ عَلَيْهِ وَالْأَكْثَرُ مِنْهُ صَحَاحٌ وَهُوَ صَاحِحُ الْحَدِيثِ كَمَا قَالَ ابْنُ حَبِيلٍ

"Mütâbîsi olmayan bazı münker rivayetleri vardır. Ancak rivayetlerinin ekseriyeti sahîhtir. Ve o, İbn Hanbel'in söylediği gibi hadisi sâlih (iyi) olan bir kimsedir."⁷³

İbn Adıyy ayrıca, İbn Hanbel'in onu *makbûl*, Yahyâ'nın ise *sikâ* gördüğünü rivayet etmektedir.⁷⁴ Müellif, ravi hakkındaki değerlendirmesinde müteşeddît muhaddisler gibi davranmıştır.

2.10. Genel Lafızlarla Ravileri Cerhetmesi

Müellif, bazı rivayet tahlillerinde cerh ettiği ravilerin cerh sebebini açıklamamaktadır. "*Sebebi açıkça belirtilmeden yapılan cerh kabul edilmez, ancak ta'dîlin böyle bir şartı yoktur*" hükmü, ulemanın ekseriyetinin üzerinde ittifak ettiği bir düsturdur.⁷⁵ Çünkü cerh sebepleri kişiden kişiye değişebilir. Birinin cerh olarak kabul ettiği bir nitelik başkasına göre adaleti veya zabtı ortadan kaldırmayan bir şey olabileceğinden, cerhin sebebini tazvîh edilmesi gerekir ki haksız yere bir ravi için ta'n edilmemiş olsun.⁷⁶

İbn Salâh'a göre ise bir kişinin ta'dîl edilmesi için birçok kötü işi yapmamış ve iyi işleri de yapmış olması gerekir. Bunların sayılması zordur. Ancak bir kişinin cerhi, bir kötü fiilinin veya niteliğinin zikredilmesi ile gerçekleşmiş olur. Bundan dolayı, cerhin müfesser olması gerekir ki gerçekten gösterilen sebebini cerhi gerektirip gerektirmediği anlaşılabilir olsun.⁷⁷

Bu konuda aşağıdaki örnek ile iktifa edilecektir:

⁷³ İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'âfâi'r-Ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdu'lmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1418/1997, c. V, s. 495.

⁷⁴ İbn Adıyy, *el-Kâmil*, c. V, s. 489-495.

⁷⁵ Nurettin İtr, *Menhecû'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1997, s. 97.

⁷⁶ Babanzâde, Ahmed Nâim, *Hadîs Usulü ve Istılahları*, haz. Hasan Karayığit, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 365.

⁷⁷ İbn Salâh, Osman b. Abdurrahmân b. Osman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs*, thk Nureddin İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 2004, s. 106.

457. rivayette, Nuaym adlı raviyi, sadece *mecrûh* ifadesini kullanarak tenkît etmektedir. Ancak, mezkûr ravinin cerh sebepleri belirtilmemiştir.

قَالَ الْمُؤَلَّفُ وَهَذَا لَا يَصِحُّ نَعِيمٌ مَجْرُوحٌ قَالَ يَحْيَى بْنُ مَعِينٍ عَبْدُ الرَّحِيمِ كَذَّابٌ

"Müellif dedi ki: Bu hadîs sahîh değildir. Nuaym cerhedilmiştir. Yahyâ b. Maîn dedi ki: Abdürrahîm yalancıdır."⁷⁸

Cerh sebebi belirtilmeden, *mecrûh* ifadesiyle cerhedilen Nuaym b. Hammâd hakkında, İbn Hacer, "*sadûk olmakla beraber hatası çoktur*" değerlendirmesinde bulunurken, İbn Adıyy (ö. 365/976) de ravinin hatalar yaptığını söylemektedir.⁷⁹ Müellifin *kizb* ile cerhettiği Abdürrahîm b. Zeyd ise metrûk bir ravidir.⁸⁰ Rivayetin zayıflığını ispat etmek için bu ravinin cerhi yeterli iken müellif, Nuaym b. Hammâd'ı da genel bir cerh ifadesiyle *mecrûh* ilan etmiş ve bu cerhin sebebini belirtmemiştir.

"*Yuhtiu kesiren veya yuhtiu*" gibi açık bir sebep belirtmek suretiyle ravi cerhedilmiş olsaydı, cerh-ta'dîl ilminin esaslarına uygun bir tenkît yöntemi benimsenmiş olurdu. Cerhin muhtevasının müphem bırakılması ekseriyetle cerhin reddedilmesine neden olur.

2.11. İsnâdda İnkıta'nın Tespiti

Müellif, isnâdda yer alan ravilerin birbirlerinden duymadıkları hadisleri rivayet etmeleri veya birbirleriyle görüşmedikleri halde rivayette bulunmaları gibi sebeplerle de bazı rivayetleri gayr-i sahîh görmektedir.

İbnu'l-Cevzî, 68 nolu rivayetin 9. tariki için ravilerden Ahmed b. es-Salt'a dikkat çekmekte ve Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik'ten rivayetini, onun hiçbir sahabeyle görüşmediğini ve onlardan bir şey dinlemediğini öne sürerek reddetmektedir. Rivayetin metni şudur:

"طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةً عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ."

*İlim talep etmek, her Müslüman için farzdır.*⁸¹

İsnatta yer alan Ebû Hanîfe'nin, ashaptan birileri ile görüşüp görüşmediği ve onlardan hadis rivayetinde bulunması hususunda ihtilaf vardır. Mizzî, onun Enes b. Mâlik ile görüşüğünü söylemektedir.⁸² İbn Hacer, onun Enes b. Mâlik ile mülâkî olup tabiinden sayıldığını

⁷⁸ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 283.

⁷⁹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, s. 804.

⁸⁰ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, s. 480.

⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 70.

⁸² Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, c. XXIX, s. 418.

söylemektedir.⁸³ Zehebî de Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik'le mülâkî olduğunu savunmaktadır.⁸⁴ Serahsî de onun dört sahabe ile mülâkî olduğunu söyler ve bunların isimlerini verir: Enes b. Mâlik, Abdullah b. Evfâ, İbnu't Tufeyl ve Abdullah b. el-Hâris b. Cez'ez-Zubeydî.⁸⁵

Öte yandan İbn Hallikân (ö. 681/1282), onun dört sahabeye zaman olarak yetiştiğini, ancak hiç biriyle mülâkî olup hadis rivayetinde bulunmadığını iddia etmektedir. İbn Hallikân, el-Hatîb'in, Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik'i gördüğünü rivayet ettiğini de belirtmektedir. Ancak son tahlilde Ebû Hanîfe'nin sahabilerden nakil yaptığına dair iddiaların, nakil ehli tarafından sabit görülmediğini belirtmektedir.⁸⁶ İbnu'l-Cevzî'nin de aralarında bulunduğu, İbn Hallikân, İbn Hacer, Mizzî, Nevevî, el-Hatîb, İbn Sa'd gibi âlim ve tabakât müellifleri de Ebû Hanîfe'nin sahabeden rivayette bulunmadığına kânîdirler.⁸⁷

Ebû Hanîfe, h. 80'de doğmuştur.⁸⁸ Enes b. Mâlik ise, h.91 veya h.93 yıllarında, Basra'da vefat etmiştir.⁸⁹ Küçük yaşlarda, Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik'i görme ihtimali vardır. Ancak, bu yaşta onu görmüş olmak hadis rivayetinde bulunduğu hususunda bir kanaate sahip olmak için yeterli değildir. Müellif, yukarıda da bahsedildiği gibi Ebû Hanîfe'nin sahabeden hadis rivayetinde bulunmadığı hususunda hadis âlimlerinin ağırlıklı görüşüne tabi olmuş, menâkib kitaplarındaki haberlere itibar etmemiştir.

2.12. Bidat Fırkasına Mensup Olma Sebebiyle Ravi Tenkidi

el-İlel içerisinde bulunan birçok rivayetin tenkîdinde, ravilerin mezhepsel nedenlerle cerhedildiği görülmektedir. Mürcie, Râfızî vb. ekollere mensûbiyet çoğu zaman sikâ olsalar dahi raviler için bir cerh sebebi kabul edilmektedir.

⁸³ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Abdîrahmân b. Kemâleddin, *Tebyîzu's-Sahîfe fî Menâkibi'l-İmam Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Aşık el-Burnî, Karaçi, 1991, s. 25.

⁸⁴ Zehebî, *Menakibu'l-İmam Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrût, h. 1408, s. 14.

⁸⁵ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, c. I, s. 314.

⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-Âyân ve Enbau Ebnâu'z-Zaman*, c. V, s. 406.

⁸⁷ İsmail Hakkı Ünal, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara, 2001, s. 53.

⁸⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 803.

⁸⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. III, s. 4.

1095 nolu rivayette, müellif ravilerden birinin, bu rivayeti mezhebine yardım, onun revaç bulmasına destek olmak için uydurduğunu savunarak rivayetin uydurma olduğunu söylemektedir. Rivayet şu şekildedir.⁹⁰

Rasulullah Hayber savaşına hazırlanırken şöyle diyordu: Ehlî eşek, at ve katır eti haramdır.

Müellif bu rivayetin es-Selcî'den gelen tarîkinden bahsedip mezkûr raviyi tenkit etmektedir. Buna göre es-Selcî, yalancı ve hadis uyduran bir kişidir.⁹¹ Daha sonra, onun bu rivayeti mezhebine yardımcı olmak için uydurduğunu -çünkü onun mezhebine göre (Hanefî), at eti yemek haramdır-hadis bilgisinin azlığından dolayı rivayetteki olayda, Halid b. Velîd'i zikrettiğini söylemektedir. Çünkü İmam Buhârî'nin de belirttiğine göre Halid b. Velîd, Hayber'de bulunmamıştı.⁹²

Rivayeti ravisini cerhetmekle tenkî eden müellif, daha sonra rivayetin metnini tarihsel gerçeklere arzetmiş ve metnin tarihsel gerçeklerle de örtüşmediğine dolayısıyla rivayetin gayr-i sahîh olduğuna karar vermiştir. Görüldüğü üzere bu rivayetin tahlilinde müellif, cerh ve ta'dîl değerlendirmesi ile metin tenkidini birlikte tatbik etmiştir.

2.13. Bazı Sahîhayn Ricâlini Zayıf Görmesi

İbnu'l-Cevzî'nin, cerh-ta'dîl değerlendirmesine verdiği önem ve bu noktada *Sahîhayn*'ın ricâlinin mevsûkiyetine itimâdı bilinmektedir. Buhârî'nin şeyhlerini öven İbnu'l-Cevzî, bunların hıfz, zabt ve adalet yönüyle meşhur olduklarını ve onların rivayetlerinin sahîh hadislerin en başında geldiğini ifade etmektedir.⁹³

Bazı rivayetleri, *Sahîhayn* rivayetleriyle teâruz ettiği için reddeden müellif, bazı rivayetlerin tahlilinde ise *Sahîhayn* ricâlini taz'if etmiştir. Ancak, bu ravilerin *Sahîhayn* ricâli olduklarını söylememektedir. Cerhetmiş olduğu

⁹⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 660.

⁹¹ İbn Adıyy, Zekerıyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, Ebü'l-Feth el-Ezdî, Kavârîrî, Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzî ve Zehebî gibi muhaddisler İbnu's-Selcî'nin şahsına ve bazı rivayetlerine sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Bunlar arasında kâfir ve yalancı olduğu, Müşebbihe'nin görüşlerini desteklemek için hadis uydurduğu, ya da Ebû Hanîfe'nin ictihadlarıyla tezat teşkil eden hadisleri hükümsüz kılacak hileler tasarladığı, bu sebeple de kendisinden rivayette bulunulamayacağı şeklinde ağır tenkitler bulunmaktadır. Ancak İbnu's-Selcî'nin, lehinde mevzû hadisler rivayet ettiği ileri sürülen Müşebbihe'yi tenkit için er-Red ale'l-Müşebbihe adlı bir eser kaleme alması, bu eleştirilerin şiddetinde görüş ayrılıklarının belli bir rol oynadığını düşündürmektedir." (Cengiz Kallek, "İbnu's-Selcî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., c. XXI, s. 203.)

⁹² İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, c. I, s. 660.

⁹³ İbnu'l-Cevzî, *Mevzûât*, c. I, s. 9.

ravilerin *Sahîhayn* ricâli olduğunu bilmiyor olacağı gibi, bildiği halde muhaddislerin tepkisinden çekindiği için zikretmemiş de olabilir. Ancak birinci ihtimal daha yüksek görünmektedir.

İbnu'l-Cevzî, *el-İlel'*de, bazı rivayetlerin tahlilinde, *Sahîhayn* ricâlinden olan bazı ravileri cerh etmiştir:

a. 1259. rivayette, müellif, Ubeydullah b. Ebî Ca'fer ve Kâsım b. Ebî Ümâme'yi zayıf görmektedir. Hâlbuki Ubeydullah b. Ebî Ca'fer, *Sahîhayn* ricâlindedir. Zehebî (ö. 748/1348), *Telhisu'l-İleli'l-Mütenâhiye*'de, onun *Sahîhayn* ricâlinden olduğunu, Kâsım b. Ebî Ümâme'nin ise sadûk olduğunu, müellifin vehme düştüğünü belirtmektedir.⁹⁴ İbn Hacer de onun *sikâ* olduğunu kabul etmektedir.⁹⁵ Ebû Hâtim, Nesaî, İbn Sa'd, İbn Şahin ve 'İclî onu *sikâ* görmektedir. İbn Hibbân, mezkûr raviyi *es-Sikât* kitabında zikretmektedir. İbn Hirâş da onu *sadûk* görmektedir.⁹⁶

b. 3 nolu rivayette Osman b. Ebî Şeybe'yi tanınmamakla itham eden müellif hata yapmıştır. Çünkü Osman b. Ebî Şeybe *sikâ* ve hâfız bir ravidir.⁹⁷ Müslim ondan birçok rivayette bulunmuştur.⁹⁸ Buharî de kendisinden çok sayıda hadis almıştır.⁹⁹ Hicri 239 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁰

2.14. Ravi Hakkındaki Cerhini Münekkidlerin İcması Şeklinde Sunması

Müellif, rivayetlerin çoğunda, ayrı ayrı atıflarda bulunarak, hadis münekkidlerinin ravi hakkındaki görüşlerine yer vermektedir. Ancak bazı rivayetlerde, muhaddislerin veya münekkidlerin umurunun kanaati olarak bir hükmü ifade ederek ayrı ayrı atıf yoluna gitmemektedir.

396. rivayette, el-Hasen b. Bişr el-Becelî hakkında, *ulema nezdinde münkeru'l-hadîstir* diyerek, hadis ulemasının veya cerh-ta'dîl ulemasının bu zatı cerh etme hususunda ittifak ettiğini ifade etmiş gibidir. Ancak Ebû Hâtim ve başkaları onun hakkında *sadûk*, İbn Hirâş ise *münkeru'l-hadis* hükmünü

⁹⁴ Zehebî, *Telhisu'l-İleli'l-Mütenâhiye*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd, 1998, s. 267.

⁹⁵ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, s. 505.

⁹⁶ Şuayb Arnâûd, Beşşâr Avvâd Ma'ruf, *Tahrîru Takribu't-Tehzib*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2011, s. 505. (*Takribu't-Tehzib*'le birlikte, aynı kitapta basımı yapılmıştır.)

⁹⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, s. 529.

⁹⁸ Kâdi İyâd, İbn Mûsa b. İyâd es-Sebtî, *İkmâlu'l-Mul'im bi Fevâidu Müslim*, thk. Yahyâ İsmail, Dâru'l-Vefâ, Mısır, 1998, c. I, s. 350. (27, 38, 92, 140, 141, 142, 166, 189, 204, 308, 379, nolu rivayetler, mezkûr ravinin rivayetleridir.)

⁹⁹ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, c. VII, s. 151.

¹⁰⁰ İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-İsbehanî, *Ricâli Sahîh-i Müslim*, thk. Abdullah el-Leysî, Dâru'l- Ma'rife, Beyrût, h.1407, c. II, s. 49.

vermektedirler. Nesaî'nin hükmü ise *leyse bi'l-kavî*'dir.¹⁰¹ İbn Hacer, ravi için, *sadûk olmakla beraber hata yapar* değerlendirmesinde bulunmaktadır.¹⁰² İbnu'l-Cevzî'nin buradaki cerhi tüm ulema nezdinde umumileştirmesi hatalı olmuştur. Kahir ekseriyet cerh yönünde kanaat belirtseydi yine bir nebze bu genelleştirme kabul edilebilirdi.

Sonuç

İbnu'l-Cevzî, rivayetlerin tahlilinde cerh-ta'dîl âlimlerinin kullandığı elfâzı kullanmıştır. Rivayetlerin tenkîdinde klasik dönem hadis münekkidlerinin değerlendirmelerine yer verildiğinden, cerh-ta'dilde kullanılan lafızlar da bilinen lafızlar olmuştur.

Ravilerin cerhinde müellif ekseriyetle raviler hakkındaki cerh sebebini açıklamıştır. Ancak bazı rivayetlerin tahlilinde ravilerin bir kısmı hakkında genel anlamda cerh lafızları kullanmış, cerhi tefsir etmemiştir. Oysa ravilerin cerhinde cerh sebebini tefsiri cerhin kabul şartıdır.

İbnu'l-Cevzî, eserdeki rivayetlerin büyük çoğunluğunda selefi olan İbn Maîn, İbn Hanbel, İbn Şahin, Ebû Hâtim, Ukaylî, İbn Adiyy, el-'İclî, İbn Hibbân, el-Hatîb, ed-Dârekutnî, Buharî, Ali b. el-Medînî gibi hadis münekkidlerinin raviler hakkındaki değerlendirmelerine istinat etmiş ve rivayetin sahih olmadığı hususundaki hükmünü belirtmiştir.

Hadis münekkidlerinin görüşüne başvurmaksızın sadece kendi tenkîdi ile iktifâ ettiği rivayetlerin sayısı oldukça azdır. Bazı rivayetlerde hadis münekkidlerinin ravi hakkındaki bir değerlendirmesine atıfta bulunmuş; ancak tetkiklerimiz sonucunda vermiş olduğu değerlendirmenin atıfta bulunduğu münekkide ait olmadığı tespit edilmiştir.

İbnu'l-Cevzî hadis münekkidlerinin görüşlerine başvururken seçmeci bir tavır takınmıştır. Bazı rivayetlerin tahlilinde üç dört muhaddisin değerlendirmesini birlikte verirken, bazı rivayetlerde iki, bazısında ise bir tanesinin tenkîdine yer vermekle yetinmektedir.

Bazı rivayetlerde, rivayet hususunda İbnu'l-Cevzî'de oluşan kanaate muvafık değerlendirmelerde bulunan muhaddislerin tenkîtlarına atıfta bulunulurken diğerlerinin tahlilleri zikredilmemektedir. Bu durum ise İbnu'l-Cevzî'nin, rivayetin metni hususunda olumsuz bir kanaate sahip olduğu, ancak muhaddislerin genel âdeti üzere isnâd tenkîdi yapmak gerekliliğinden dolayı, kendi kanaatine uygun görüşleri serdedip muhalif olanları

¹⁰¹ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, (Muhakkik Eserî'nin değerlendirmesi, 2. Dipnot), s. 248.

¹⁰² İbn Hacer, *Takribu't Tehzib*, s. 173.

zikretmemek suretiyle, rivayet hakkındaki hükmünü temellendirdiğini göstermektedir.

Raviler hakkındaki kanaatini ve diğer hadis münekkidlerinin değerlendirmelerini belirten müellif, ekseriyetle müteşeddît münekkidlerin tenkîtlerini esas almıştır. Hatta bazen bir hadis münekkidinin bir ravi hakkındaki değerlendirmesinin tenkît kısmına yer verip, ravi hakkındaki olumlu kanaatlere dair kısmını zikretmediği görülmüştür.

Müellif, ravilerin ve rivayetlerin tenkîdinde ifrat etmesi ve müteşeddît davranması nedeniyle, muhaddisler ve genel anlamda İslâm âlimleri tarafından tenkîd edilmektedir. Çalışmamız sonucunda ulaştığımız neticelerden biri de müellif hakkındaki bu eleştirilerin haklı olduğudur. Nitekim rivayetlerin tenkîdinde, müteşeddît hadis münekkidleriyle mütesâhil olanlarının, yapmış oldukları değerlendirmeler eğer rivayetin ravilerini cerh etme yönünde ise beraber zikretmiş, ancak mütesâhil olanlar raviyi ta'dîl ediyorsa bu durumda onların değerlendirmelerine yer vermemiştir. Dolayısıyla bu durum onun müteşeddît olduğunun bir göstergesi kabul edilebilir.

Benzer şekilde İbnu'l-Cevzî eğer müteşeddît münekkidlerden birkaçı ravi hakkında olumsuz kanaat sahibi iseler onların değerlendirmelerine yer vermiş, rivayetlerin genelinde değerlendirmelerinden istifade ettiği ancak mezkûr raviyi ta'dîl eden başka bir müteşeddît münekkid varsa onun hükmüne atıfta bulunmamıştır. Bu da müellifin teşeddütünü gösteren bir delil olarak görülebilir.

Müellif, *Sahîhayn* ricâlini birkaç rivayette cerhetmiştir. Ancak, onların *Sahîhayn* ricâli olduğunu belirtmemiştir. Muhtemelen, o ravilerin mezkûr eserlerin ricâli olduğundan habersiz olmalıdır.

İbnu'l-Cevzî, bazı ravileri mezhepsel nedenlerle cerhetmekte ve buna bağlı olarak rivayetin sahîh olmadığını savunmaktadır. es-Selcî gibi bir Hanefî alimini, kendisinin Hanbelî mezhebine bağlılığı nedeniyle tenkîd eden İbnu'l-Cevzî onu "yalancılık"la itham etmektedir.

Geleneksel hadis usulüne ekseriyetle uymakla beraber, rivayetlerin tenkîdinde ifrâta vardığı iddiası ile kendinden sonraki birçok âlim ve muhaddis tarafından eleştirilen İbnu'l-Cevzî'nin İslâm toplumu içinde meşhur olan hadisler hakkındaki cesur yorumları, metin tenkîdinin ilerleyen yıllarda önem kazanmasına katkı sağlamıştır. İbn Teymiyye tarafından takdirle karşılanan İbnu'l-Cevzî, bir taraftan geleneği muhafaza ederken, geleneğin

tenkît sistemini kullanmış; diğer taraftan da bu sistem içerisinde kalarak farklı yorumlarda bulunmuş, böylece taklitçiliğin önüne geçmeye çalışmıştır.

Netice itibarıyla İbnu'l-Cevzî, hadislerin isnâd değerlendirmelerinde teşeddüt sahiplerinin hükümlerini tercih edip muhalif değerlendirmelere yer vermemek sûretiyle tarafgîr ve müfrîd davranmıştır. Bunun en önemli sebebi müellifin, rivayetin metninin sahîh olmadığına dair bir kanaâte sahip olmasıdır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I-XLV, Beyrût, 2008.
- Babanzâde, Ahmed Nâim, *Hadis Usulü ve İstılahları*, haz. Hasan Karayığit, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, thk. Muhammed b. Zuheyr en-Nâsır, Dâru Tavki'n-Necâh, I-IX, h. 1422.
- Fârih, Abdülazîz Muhammed, *İnâyetu'l-Ulema bi'l-İsnâd ve İlmu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Mecmeu'l-Mülk Fahd, Medine, h.1425.
- Ğavrî, Seyyid Abdülmecîd, *Mu'cemu Elfaz ve'l-İbârâti'l-Cerh ve't-Ta'dîli'l-Meşhure ve'n-Nâdire*, Dâru İbn Kesîr, 2. Baskı, Beyrût, 2011.
- Ğazzûlî, Abdülazîz Seyyid Haşim, *İbnu'l-Cevzî el-İmamı'l-Mürebî ve'l-Va'izu'l-Belîğ ve'l-Âlimu'l-Mütefennin*, Dâru'l- Kalem, Dımaşk, 1420/2000.
- İtr, Nurettin, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1997.
- İbn Adiyy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'âfâ'i'r-Ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdu'lmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Kütübü'l-İlmiyye, I-IX, Beyrût, 1418/1997.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb ve Me'ahu Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, thk. Şuayb Arnaûd, Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1432/2011.
- _____, *Lisânu'l-Mîzân*, thk. Dâiretu'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye-el-Hind, Müessesetu'l-A'lemi li'l-Matbûât, I-VII, Beyrût, 1390/1971.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'iz-Zamân*, thk. İhsan Abbâs, Dâru's-Sadr, Beyrût, 1994.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Bustî, İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'âfâ-i ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyet, Dâru'l-Va'y, Halep, h.1396.
- _____, *es-Sikât*, thk. Şerefu'd-Dîn Ahmed, Dâru'l-Fikr, I-IX, Beyrût, 1975.

- İbn İmâd, Ebû'l-Felâh Abdu'l-Hayy el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr men Zeheb*, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1406/1986.
- İbn Maîn, Yahyâ Ebû Zekeriyya, *Târîh-u İbn Maîn (Rivayetu'd-Dûrî)*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkez Buhûsi'l-İlmî, I-IV, Mekke, 1979.
- İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-İsbehanî, *Ricâlü Sahîh-i Müslim*, thk. Abdullah el-Leysî, Dâru'l- Ma'rife, I-VI, Beyrût, h. 1407.
- İbn Receb, Abdurrahmân es-Selâmî el-Hanbelî, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanabile*, thk. Abdurrahmân b. Süleyman el-Useymin, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyâd, 1415/2005.
- İbn Salâh, Osman b. Abdurrahmân b. Osman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs*, thk Nureddin İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 2004.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahmân b. Ali Ebû'l-Ferec et-Temîmî el-Bekrî, *Dürü'l-Eser ve Hadîsu Seyyidi'l-Beşer*, Yazma, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, No:2614, Varak: 1-2
- _____, *Bahru'd-Dümu'*, thk. Cemal Mahmûd Mustafa, Dâru'l-Fecr li't-Turâs, Mısır, 2004.
- _____, *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhîye*, thk. Halil Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrût, 1983.
- _____, *Kitabu'd-Du'âfâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdı Ebû'l-Fida', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrût, 1986.
- _____, *Kitabu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdîsi'l-Merfûât*, thk. Nurettin Boyacılar, Edvâu's-Selef, I-III, Riyâd, 1997.
- _____, *Nevâsıhu'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, h. 1405.
- _____, *et-Tahkîk fi Ehâdîsi'l-Hilâf*, thk. Mes'ad Abdu'l-Humeyd Muhammed es-Sa'denî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrût, 1994.
- Kâdı İyâd, İbn Musa b. İyâd es-Sebtî, *İkmâlu'l-Mul'im bi Fevâidu Müslim*, thk. Yahyâ İsmail, Dâru'l-Vefâ, I-VIII, Mısır, 1998.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy b. Muhammed, *el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-Aşireti'l-Kâmile*, Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrût, 1414/1994.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Müessesetu'r-Risale, I-XXXV, Beyrût, 1992, s. 116-119
- Münzirî, Abdulazîm b. Abdülkavî, *et-Tekmile li Vefeyati'n-Nakale*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrût, 1480/1981.
- Müslim, İbnu'l-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, I-V, Beyrût.

- Nedvî, Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye, *İbnu'l-Cevzî ve Kitabuhu'l-Mevdûat*, Basılmamış Doktora Tezi, Pencap Üniversitesi, Lahor, 1401/1981.
- Râzî, İbn Ebû Hâtim Abdurrahmân et-Temîmî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî, Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-İslamiyye, I-IX, Haydarâbâd, 1952.
- Safedî, Ebû's-Sefa Salahattin Halil b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmet el-Arnaût, Türkî Mustafa, Dâru İhya-i Turâsî'l-Arabî, Beyrût, 2000.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afganî, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf, *Mir'âtu'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, Haydarâbâd, 1370/1951.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Abdirrahmân b. Kemâleddîn, *Tebyîzu's-Sahâbe fî Menâkibi'l-İmam Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Aşık el-Burnî, Karaçi, 1991.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, *Kitabu'd-Du'a'fâ*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 2008.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara, 2001.1
- Yıldırım, Enbiya, *Hadis Meseleleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2008.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Menâkibu'l-İmam Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebû'l-Vefâ el-Afganî, Beyrût, h. 1408.
- _____, *Mizânu'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali el-Becavî, Tasvîru Dari'l-Ma'rife, I-IV, Beyrût, 2009.
- _____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dâru'l-Hadîs, I-XVIII, Kahire, 1427/2006.
- _____, *Telhîsu'l-İleli'l-Mütenâhiye*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd, 1998.
- _____, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrût, 1419/1998.